ӨСМІРЛЕРДЕ ДЕВИАНТ-ХУЛҚ-АТВОРЛЫҒНЫ БАРТАРАФ ЕТҮШНИҢ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛИРИ

Каракалпакстан республикасы Канлыкол районы 11 мектеп психологи
Алламбергенова Бахытгул Бекбергеновна

Аннотация: *Бу мақалада биз девиантлиқ тüsüпчисиғе назар ажырамыз, яш әвлод арсында девиант болушны қараймыз. Бу хулқ-атворниң рәүжәлинишиғе, жәмийәттеги жинайатниң өсүшигә чоң тәсир көрсәтеди. Девиант хулқ-атворлы шәхслерни реабилитация қилиш темаси да қаралмақта. Мақсат — өсмирлерниң һәр бир һәрикитини көзәтүү вә оларны девиантлиқтин сақлап қалыў.*

Калит сөзләр: *Мәдәният, баркамал әвлод, өспирин, девиант, жинайат, реабилитация, яшлар, хулқ-атвор, девиантлиқ, профилактика, ахлоқ мәъйорлары, оғрилиқ, ичкиликбозлуқ, гийоҳвандлиқ, өз жонига қәст қылыў, өспиринлер.*

Хулқ-атворниң ижтимоий нормалириға заманавий жәмийәтниң барлиқ әзалири риоя қилишлири керәк. Бәзидә бәзи адамдар қобул қилинған қаидәләр вә мәзмурларға болған девиант яки девиант хулқ-атворни намайиш қилип, бәлгиләнген даиридин чиқип кетиш одатий хәлдур. Бундай хатти-ҳаракәтләрниң аломатлири болған адамның бәлгилирини билиш вә буни қандақ түзитиш мумкинлигини чүшиниш пайдилиқдур. Девиант хулқнин алдини елиш паалийити умумий вә мәхсус тәдбирләрдин бири болуп, уларниң ижтимоий паалийәтниң турли дәрижилирини қамрайду. Девиант хулқлук өспиримләрниң өтө оғир феъл-атворини намайиш қиливатқан қилмишлирини алдини алалиди. Рухий профилактика иши үч дәрәжәлик

алдини елиш чоралиридин ибарат болуши мүмкин. Һазирқи вақитта девиант хулқ-атворниң сәвәби шуңки, өспиримләр ижтимоий тәбәқәлинишни баштин кәчүрүватиду, мол-ко'лликта яшай алмайду вә яхши тәлим алиду. Шу асасда психологиялик силҗиш йүз бәрмәктә, бу тәнқидләр, җәнҗаллар, асабий бузулушлар, һоқуқбузарлиқ вә өйдин қочуш билән ахирлишиду. [1]

Әгәр өспирим көчә муһитиға, мушташлиқчиларға, рокерларға яки һәддин ташқири севгүчләргә чүшүп қалса, у салбий мәнпәтләр вә чоңларниң хатти-ҳаракәтлиригә болған истәкни шәкилләндүриду. Бу эртә җинсий тәҗрибә, гийоҳванд маддилар вә спиртлиқ ичимликләрни истемал қилишни тәләп қилиду. Бундай һодисларниң асасий сәвәби ата-аниларниң беапарвоси, балаға йетәрлик диққәт бермәслиги, беапарвослуқтур. Шуңлашқа, девиант хатти-ҳаракәтләрниң дәсләпки бәлгилиридә оқутқучилар ата-анилар билән өзара мунасивәттә болуп, оилавий муһитни ениқлап елишлири керәк. [3]

Өспиримләр девиант хулқ-атвориниң профилактикаси. Өспиримлик яшта девиацияниң намайиш болушиниң тинимсиз ашип бериши ижтимоий педагог алдида бу өспиримләр билән ишләшниң йеңи усуллири, технологиялирини издәш вә уларға татбиқ қилиш вәзиписини қуяду. Илмий назарий вә амалиәттә икки асасий технология — профилактика вә реабилитация кең тарқалған. Профилактика — өспиримләр хулқ-атворида ижтимоий нормилардин оғишниң турли шәкиллирини кәлтүрүп чиқиридиған асасий сәвәп вә шараитларни бартарәп этишкә қаратилға ижтимоий, тиббий, тәшкиллий, тәрбийәвий вә дәвлат тәдбирлириниң җәммисидур. У асасән балини қоршап туруватқан муһитқа бағлиқ болиду.

Девиант хулқлуқ өспиримләргә көрситилидиған ярдәм асасән икки йүнәлүштә болиду: рухий җәһәттин алдини елиш, рухий түзәтмәк вә оқламақ. Психологиялик диагноз қоюш — психодиагностика — керәклик болған, әмма һаятлиқ зөрүрәт сүпитидә саналмайдиған паалийәттур. Өспирим яшлар

билән рухий профилактика ишини елип беришниң турли шәкиллири бар. Илмий-оммавий әдәбиятларға асаслинип, уларни йетти шәкилгә умумлаштурған һалда әмәлгә татбиқ этиш мумкинки, аның дәл шу шәкилләр пәқәтла чет әллөрдәла әмәс, бәлки қисмән Өзбәкistanda да қоллинилип кәлмәктә. [4]

Биринчи шәкил – ижтимаий муһитни тәшкил этиш. Буниң асасида әтроф-муҳитниң девиант хулқлук өспиримләргә болған тәсири тоғрисида чүшәнчә жатиқ. Әтрофтики муһитқа тәсир қилип, шәхсниң салбий хулқини өзгәртиш мүмкин. Бунда өспиримниң девиант хулқини муһакимә қилидиған жәмийәтчиликниң тәсири да иш бериши мүмкин. Фаолийәт дәвамида оилаға, айрим шәхсларға таяниш мүмкин. Юқириқи шәкил негізидә соғлом турмуш тарзи, жисмоний тәрбийә, спорт билән шуғуллинишни тәшвиқ қилиш арқилиқ девиант хулққа бағланип қалмишниң алдини елиш мүмкин. Айниқса, бала өз бош вақтини өткүзидиған жайларда профилактика ишларини елип бериш керәк. Көчәләрдә лидер – өспиримларни тәйярлаш арқилиқ яшлар билән ишләш йолға қойилиши мүмкин. Бу ишларниң түп мәниси өспиримләрни номақбул хатти-ҳаракәтлиридин қоғдаш, уларни қоллап туруватқан вә қайта тәрбийиләйдиған районлар яритишдур. Лекин бу ишлар билән бағлиқ асасий кемчилик — ижтимаий әһвал билән девиант хулқниң бағлинишини йетәрлик өгәнмәслик һесаплиниду. Умумән алғанда, биринчи шәкил асасида фаолийәт елип бериш яхши нәтижә бериду.

Иккинчи шәкил бойичә профилактика елип бериш усули – хәвәр бериш. Бу анчә оммалашқан йүнәлеш болуп, унда лекция, сөһбәт, махсус әдәбиятлар вә телефильмлардин пайдилинилади. Бундай йондошушниң асасий мәқсити – шәхсниң билиш паалийити вә қизиқишлириға тәсир қилип, унда керәклик, тоғри хулоса чиқиралиш қобилийитини шәкилләндүрүштур. Мисалға, гийоҳванд моддиларниң саламәтликкә вә шәхсқа қандақ зиянлик тәсир

қилиши тоғрисида еник фактларға асасланған статистика учурлири вә мисаллар кең пайдилиниш керәк. Көпинчә бундай учурлар қорқутуш рәвишидә болиду. Шуниң билән бир вақитта тәсир қилиш дәвридә гийоҳванд моддиларниң яман ақивәтлири санап өтилиду вә девиант хулқлуқ өспиримләрниң айанчлик тағдири, шәхс сүпитидә төшүп кетиш әһваллири көрситилиду. Бу шәкилдә профилактика ишини елип бериш билиш жәрияниға тәсир қилиши мүмкин, әмма шәхс өз хулқини түптин өзгәртмәсликиму байқилиду. Өз тәсири бойичә билиш жәрияни девиант хулқниң дәрәжисини төвәнлитмәйду. Аксинчә, салбий девиант әһваллар билән танышиш бәзи өспиримләрни униңға қизиқтуриду. Ва көпинчә учурлар өз вақтида әмәс, өтә эртә яки өтә кеч қалдуруп берилиду. Тәжрибиләр көрсәткәндәк, гийоҳвандлиқниң зиянлири, ҳалок қилғучи ақивәтлири тоғрисида сөһәтләрни 14 яштин илгири башлаш керәк. Сөһбәт түзүлишида шу нәрсәгә диққәт бериш лазимки, сөһбәт дәвамида гийоҳванд модда толуқ көрситилмәсин, униң беридиған “лаззити” һәққидә сөз қилмасун. Сөһбәт мазмуни девиант хулқниң айанчлик ақивәтлири вә униңға қарши турушниң һаятлиқ зәрүрийәткә айлиниши тоғрисида болуши лазим. Бу дөләттики профилактика шәкиллирини тәрәққий әткүзүш, тәсирини ашуруш үчүн қорқутуш руҳидики учурларни азайтилип, қалған учурларни яшқа, жинсқа вә иҗтимаий келип чиқишқа қарап ишлитишни тәләп қилиду. [1]

Профилактика ишларынның үшинчи шаклы — ижтимоий зарур болған көнекмелерни актив үгретудир.

Бу шакылда тренинглер өткізилиду. Бүгінги күнде тренинглерниң төрт түрү кен таралған:

- **Салбй ижтимоий тәсирге қарсы резистентлик тренинги:** мәхсади — девиант тәртіпни яхши қасиеттерге айландıру. Осмирде төвәндегі

көнекмелер қалыптасады: басқалардың салбй тәсиріне қарсы мустақил пікрге ие болу, ішчі үлкенлердің тәсиринен сақтану, қысымға тушкенде «йоқ» деп айту қобилияти.

- **Агрессивлик ве афектив қымметли билим берүү:** бу тренинглер девиант тәртіптің эмоционал хәләтіне тәсир ететін жұмыстар. Рухий зорлықтың нәтижесінде пайда болған мәселелердің алдын алу ушін осмирлердің рухатын үгренуге ве стресс хәлатында өзін басқаруға үйретіледі.
- **Топпен жұмыс:** шешим қабылдау, өзін дұрыс бағалау, өзін танып-білу ве өмүрлік қадриятларды түсіну көнекмелерини дамытады.
- **Өмүрлік көнекмелерни қалыптастыру тренинги:** бу инсан үшін қажет болған ижтимоий билиш процесстерин қамтиды. Мысалы, сөйлесуу, достық байланыстар орнату ве мәселелерни достық жолмен шешуу. Бұған қоса, жауапкершілікті сезіну, мақсат қою ве өз позициясын қорғау қабілеттері дамытылады.

Қорытынды: негізгі қажет көнекмелер — өзін басқару, өзіне қатьий сенім, өзін өзгерте білу ве ортаға оң тәсир етүү.

Фойдаланылған адабиятлар

1. Каримова Л.И. Социальная психология и реклама: Учебное пособие для вузов. Т.: Издательскополиграфический творческий дом им. Г.Гуляма, 2004. С. 20.
2. Социология молодёжи. Учебник. /Под ред. В.Т. Лисовского. Санкт-Петербург, 1996.
3. Пулатов Ш.Н. XIX аср ахыры - XX аср башларында Һиндистандағы ижтимаий-сийосий вәзият. Academic Research In Educational Sciences. Volume 1. 2020. 468-474 б.
4. Пулатов, Ш.Н., Рабиндранат Тагорниң Һиндистон илми-мәрифәткә қошқан хиссаси. // “SCIENCE AND EDUCATION” Scientific journal Volume 1, Special issue 2020. 136-144 б.